

Marcin Markowski

Postacie alegoryczne umieszczone w szacie graficznej banknotów stumarkowych emitowanych przez banki Badenii, Bawarii, Saksonii i Wirtembergii przed I wojną światową

Dnia 18 stycznia 1871 roku w sali zwierciadlanej pałacu królewskiego w Wersalu król Prus Wilhelm Hohenzollern został ogłoszony przez władców państw niemieckich dziedzicznym cesarzem. W skład powstałego wówczas Cesarstwa Niemieckiego weszło dwadzieścia pięć państw członkowskich. W 1911 roku uzyskane na mocy traktatu pokojowego podpisanego 10 maja 1871 roku we Frankfurcie nad Menem ziemie – Alzacja wraz z 1/3 Lotaryngii – przestały być wspólnym krajem Rzeszy i stały się dwudziestym szóstym krajem związkowym. Powstałe w 1871 roku Cesarstwo Niemieckie było federacją monarchii niemieckich, w której władzę wykonawczą sprawował cesarz. Rządy sprawował za pośrednictwem ministra noszącego tytuł kanclerza Rzeszy, którego mianował i odwoływał wedle własnego uznania¹. Niektóre państwa związkowe zachowały dla siebie specjalne uprawnienia w zakresie zwierzchności w obrębie własnego kraju. Królestwo Bawarii zachowało wyłączenie z ustawodawstwa i nadzoru centralnego tego, co dotyczyło osiedlania się oraz prawa ojczystego. Dodatkowo Bawaria zachowała własną pocztę, telegraf, bank oraz zwierzchność nad kolejją. Władcy przyznano prawo do dowodzenia armią w czasie pokoju, wprowadzania w kraju stanu oblężenia. Dodatkowo w gestii królestwa pozosta-

¹ J. Prokopczyk, *Historia powszechna 1871–1939*, wyd. 3, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1984, s. 40; W. Jakóbczyk, *Niemcy 1815–1919. Między partykularyzmem a federalizmem*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa – Poznań 1984, s. 184; J. Pajewski, *Historia Powszechna 1871–1918*, wyd. 8, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999, s. 93; T. Paluszczyński, *Historia Niemiec i państw niemieckich. Zarys dziejów politycznych*, Wyższa Szkoła Języków Obcych, Poznań 2005, s. 221, 223.

wiono drobniejsze kwestie ubezpieczenia nieruchomości, podatków od piwa, a początkowo również i od wódki. Wirtembergia zachowała także własną pocztę i bank. Królestwo mogło stosować ustawy Rzeszy w sprawie armii w oparciu o konwencję militarną z 21 i 25 listopada 1870 roku. Podobnie jak Bawaria również Wirtembergia mogła opodatkowywać piwo, a początkowo również wódkę wedle własnych przepisów. Wielkie Księstwo Badenii mogło według własnych zasad nakładać podatek na piwo, a początkowo także i na wódkę. Badenia również zachowała własny bank. Królestwo Saksonii, podobnie jak Bawaria i Wirtembergia, zachowało odrębność organizacji wojska i osobne ministerstwo wojny. Podobne wyjątki dotyczące głównie poczty i podatków obowiązywały również w innych państwach wchodzących w skład Cesarstwa Niemieckiego².

Przed 1871 rokiem w państwach niemieckich istniały trzydzieści trzy banki emitujące pieniądź lokalny³. Wśród nich największą rolę odgrywał Bank Pruski. Emitowane przez niego pieniądze papierowe jeszcze w 1875 roku stanowiły 2/3 wszystkich znajdujących się w obiegu w Cesarstwie Niemieckim banknotów⁴. Obecność różnych systemów monetarnych oraz procedury celne i dewizowe były uciążliwe dla podróżujących między państwami niemieckimi. Pomiędzy 1871 a 1873 rokiem uchwalone zostały ustawy, które wprowadzały ułatwienia wolnego handlu na obszarze Rzeszy. W ich myśl od 1 stycznia 1877 roku zniesione zostały wszelkie cła ochronne⁵. Dnia 4 grudnia 1871 roku została uchwalona ustawa wprowadzająca dzieloną na 100 fenigów markę. Ustanowiona wówczas marka była w obiegu obok innych, dotychczasowych jednostek monetarnych do końca 1875 roku i dopiero od 1 stycznia 1876 roku stała się jedynym oficjalnym środkiem płatniczym. Marka była niemiecką walutą do 31 grudnia 2001 roku, gdy została zastąpiona przez euro. Jednolity dla całego państwa system walutowy stał się istotnym czynnikiem unifikującym. Przed wprowadzeniem marki w państwach członkowskich funkcjonowało siedem różnych systemów monetarnych⁶. Wśród nich najszerszy zasięg miał pruski system talarowy na północy. Na południu kraju posługiwano się austriackim systemem guldenowym. W Alzacji i Lotaryngii płacono frankami. Odrębne systemy monetarne funkcjonowały w wolnych miastach: Bremie, Hamburgu i Lubece. W Bremie posługiwano się talarami, a w dwóch ostatnich miastach płacono markami. Marka wywodziła się z dawnej

² J. Wąsicki, *Związek Niemiecki i Druga Rzesza Niemiecka 1848–1914*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1989, s. 465; W. Czaplinski, A. Galos, W. Korta, *Historia Niemiec*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1981, s. 574.

³ Czesław Łuczak podaje, że liczba banków emisyjnych wynosiła 34 (C. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1945*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Poznań 1984, s. 44). Natomiast Hans Ludwig Grabowski podaje, że było ich 32 (H. L. Grabowski, *Deutsches notgeld*, t. 10. *Das papiergeld der deutschen Länder von 1871 bis 1948. Die banknoten und notgeldscheine der deutschen Länder, provinzen und bezirke*, wyd. 2, Gietl Verlag, Regensburg 2006, s. 50).

⁴ Cz. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec...*, s. 44–45.

⁵ W. Jakóbczyk, *Niemcy...*, s. 211.

⁶ W różnych publikacjach podawana jest różna ilość funkcjonujących systemów monetarnych, jednak najczęściej podawana jest liczba siedem, w związku z tym została ona podana w treści artykułu. Witold Jakóbczyk pisze o sześciu systemach monetarnych (W. Jakóbczyk, *Niemcy...*, s. 211). Czesław Łuczak podaje, że w chwili powstania Cesarstwa Niemieckiego funkcjonowało siedem systemów pieniężnych (Cz. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec...*, s. 44). Również Władysław Czaplinski, Adam Galos i Waclaw Korta podają, że marka zastąpiła siedem systemów monetarnych (W. Czaplinski, A. Galos, W. Korta, *Historia Niemiec*, s. 602).

habsburskiej jednostki rozliczeniowej. Nowa, wspólna waluta została oparta na parytecie złota (*gold standard*). Ustalono, że z jednego funta czystego złota będzie się wybijać 1395 marek w monetach o nominałach 10 i 20 marek (1 marka = 0,358 g czystego złota). Oparcie marki na parytecie złota było możliwe dzięki zapłaceniu przez Francję, po przegranej wojnie prusko-francuskiej, wysokiej kontrybucji⁷. Nowa waluta miała wartość 1/3 pruskiego talara⁸. Po wprowadzeniu na terenie całego Cesarstwa Niemieckiego jednolitej jednostki monetarnej do obiegu weszły również monety o jednakowych nominałach: 1, 2, 5, 10, 20, 25 i 50 fenigów oraz 1 marka. W poszczególnych państwach związkowych emitowano monety o wyższych nominałach z wizerunkami lokalnych władców, a w przypadku wolnych miast z ich herbami. Były to bite w srebrze monety o nominałach: 2, 3 i 5 marek oraz bite w złocie 5, 10 i 20 marek. Dawne monety o nominałach 1 i 2 talary krążyły w obiegu aż do roku 1908, jako odpowiedniki 3 i 6 marek.

Po zjednoczeniu księstw i królestw niemieckich oraz wolnych miast pod berłem Hohenzollernów większość banków emisyjnych została skupiona w Reichsbanku. Z inicjatywy dwóch pruskich polityków Rudolfa Delbrücka i Ludolfa Camphausena z dniem 1 stycznia 1876 roku Bank Pruski został przekształcony w Bank Rzeszy, który miał być bankiem emisyjnym regulującym obieg pieniężny w Cesarstwie Niemieckim. Ustawa bankowa wprowadzająca ten stan rzeczy została uchwalona 30 stycznia 1875 roku. Silna pozycja Banku Pruskiego zadecydowała o tym, że na jego fundamentach oparto Reichsbank. Emitowane przez Bank Rzeszy pieniądze papierowe musiały mieć w 1/3 pokrycie w złocie. Pozostała część musiała mieć zabezpieczenie w wekslach bankowych. Jednak próby zapewnienia Reichsbankowi monopolu na emisję pieniądza nie powiodły się wobec oporu rządów niektórych państw członkowskich. Dlatego w latach 1876–1913 obok Reichsbanku pieniądze były wprowadzane do obiegu również przez inne banki emisyjne, których liczba stale spadała. Pod koniec 1876 roku było ich 29, a w 1887 liczba ta spadła do 18. W 1910 roku⁹ obok Banku Rzeszy istniały jeszcze cztery banki, które miały prawo do emisji własnych środków płatniczych wedle ściśle określonego limitu. Trzy z nich to banki królestw: Bawarii (Bayerische Notenbank z siedzibą w Monachium), Saksonii (Sächsische Bank zu Dresden siedzibą w Dreźnie) i Wirtembergii (Württembergische Notenbank z siedzibą w Stuttgarcie). Natomiast czwartym był bank Wielkiego Księstwa Badenii (Badische Bank z siedzibą w Mannheim). Te cztery kraje związkowe otrzymały również

⁷ Początkowo Niemcy domagali się od pokonanej Francji odstąpienia im znacznej części Alzacji z twierdzą Belfort i części Lotaryngii z Metzem oraz kontrybucji w wysokości 6 mld franków w złocie. Ostatecznie w traktacie frankfurckim z 10 maja 1871 roku pozostawiono Francji Belfort, a wysokość kontrybucji została obniżona do 5 mld franków w złocie. Wyplacanie kolejnych części kontrybucji zostało zabezpieczone okupacją przez wojska niemieckie północno-wschodnich departamentów Francji. Spłata całej kwoty nastąpiła niespodziewanie szybko i w 1873 roku została zapłacona ostatnia rata. (W. Czapliński, A. Galos, W. Korta, *Historia Niemiec*, s. 572–573).

⁸ Ibidem, s. 602; Cz. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec...*, s. 45; W. Jakóbczyk, *Niemcy...*, s. 211–212; W. Morawski, *Od marki do złotego. Historia finansów Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008, s. 20; M. Markowski, *Propagandowy obraz II Rzeszy ukazany w szacie graficznej banknotu 100 marek emisji 7 lutego 1908 roku*, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 2014, nr 22, s. 12.

⁹ Hans Ludwig Grabowski, że w 1906 roku poza Reichsbankiem pozostały jeszcze cztery banki prywatne (H. L. Grabowski, *Deutsches notgeld...*, s. 50).

prawo umieszczania swych symboli na jednej stronie monety. Natomiast na drugiej musiał być umieszczony orzeł z napisem „Deutsches Reich”¹⁰.

Wprowadzone na niemiecki rynek walutowy banknoty Reichsbanku początkowo nie były prawnie uznawanym środkiem płatniczym, chociaż posługiwano się nimi powszechnie. Podlegały one w każdej chwili wymianie na pieniądź kruszcowy. Formalnie status prawnego środka płatniczego otrzymały dopiero w 1909 roku¹¹. Od momentu ustanowienia marki jedynym prawnym środkiem płatniczym w Cesarstwie Niemieckim do zakończenia I wojny światowej banki Badenii, Bawarii, Saksonii i Wirtembergii emitowały banknoty o nominałach 100 marek. Wyjątek stanowi Bank Saksonii, który w tym czasie wprowadzał do obiegu również banknoty o nominale 500 marek¹². Oba saskie nominały mają zbliżoną szatę graficzną awersu, z różnicami w kolorystyce oraz wartości nominalnej. Pieniądże papierowe dla królestw Bawarii, Saksonii i Wirtembergii zostały zaprojektowane i wydrukowane w drukarni Giesecke & Devrient w Lipsku. Natomiast 100 marek dla Wielkiego Księstwa Badenii powstało w C. Naumann’s Druckerei we Frankfurcie nad Menem¹³. Banki te utraciły przywilej emisyjny w 1935 roku, a emitowane przez nie pieniądze papierowe straciły moc prawnych środków płatniczych z dniem 2 kwietnia 1936 roku¹⁴. Jedynie te cztery banki wprowadzały do obiegu pieniądze papierowe przez cały czas istnienia Cesarstwa Niemieckiego. Poza nimi banknoty z równie bogatą szatą graficzną emitowały również inne banki, jednak były to krótkotrwałe emisje, głównie z roku 1874.

Bank Królestwa Bawarii powstał w sierpniu 1874 roku w Monachium¹⁵. Emitował banknoty o nominałach 100 marek (il. 1). Poszczególne emisje różnią się względem siebie w detalach, jednak umieszczone na awersie figury alegoryczne pozostały niezmiennie bez względu na wydanie. Na przedniej stronie nominału wkomponowane zostały dwie grupy postaci. W katalogu banknotów niemieckich zostały one określone jako alegoryczne postaci z symbolami przemysłu, handlu i rolnictwa¹⁶. Są to pary – siedząca kobieta i stojący przy jej boku chłopiec. Obie grupy postaci zostały umieszczone na zawieszonym w nieokreślonej przestrzeni poziomym elemencie architektonicznym o profilowanym gzymsie. W centrum, w owalnym polu ozdobionym dekoracją floralną, wkomponowany został Herb Wielkiego Królestwa Bawarii używany do momentu przekształcenia królestwa w republikę. Jest to pięciopolowa tarcza zwieńczona zamkniętą koroną królewską z krzyżem. Tarcza herbowa jest podtrzymywana przez dwa wspięte na tylnych nogach lwy z dwoma ogonami każdy. Zwierzęta zostały przedstawione antytetycznie w zamkniętych koronach na głowach.

¹⁰ W. Czaplinski, A. Galos, W. Korta, *Historia Niemiec*, s. 602; Cz. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec...*, s. 44–45; W. Jakóbczyk, *Niemcy...*, s. 212; W. Morawski, *Od marki do złotego*, s. 20; M. Markowski, *Propagandowy obraz...*, s. 12.

¹¹ Cz. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec...*, s. 45.

¹² Po zakończeniu I wojny światowej Bank Saksonii wyemitował ponownie banknot o nominale 500 marek z datą emisji 1 lipca 1922 roku. Drukując ten nominał pozostawiono niezmienną szatę graficzną awersu. Zmianie uległa kolorystyka nominału z czerwieni na pomarańczowy i zielony. Całkowitemu przeobrażeniu uległ rewers.

¹³ Nazwy drukarni zostały umieszczone w prawym dolnym rogu awersu z wyjątkiem banknotów saksońskich, gdzie informacja ta znajduje się w prawym dolnym rogu rewersu.

¹⁴ H. L. Grabowski, *Deutsches notgelds...*, s. 50, 64, 524, 613.

¹⁵ Ibidem, s. 64.

¹⁶ Ibidem.

Ilustracja 1

Bawaria, 100 marek, 1 stycznia 1900 (awers)

Ilustracja 1 a

Bawaria, 100 marek, 1 stycznia 1900 (detal awersu)

Z lewej strony na elemencie architektonicznym siedzi ubrana w ponadczasowe, powłóczyte szaty kobieta (il. 1 a). Poprzez zespół atrybutów można ją identyfikować z grecką boginią szczęścia, pomyślności i powodzenia – Tyche, która przez starożytnych Rzymian była utożsamiana z boginią kierującą ludzkim losem – Fortuną. Boginię tę przedstawiano w pozycji stojącej lub siedzącej z rogami obfitości, kołem, ze sterem lub kołem, naj-

częściej z zasłoniętymi oczami¹⁷. Kobieta ma na głowie diadem. U jej stóp leżą cztery płócienne worki. Trzy z nich są zawiązane, a z czwartego wysypują się monety. W prawej ręce kobieta trzyma, skierowany wylotem do dołu, długi, zdobiony róg obfitości, z którego wysypują się kosztowności – monety, korony oraz sznury pereł. Natomiast w drugiej ręce trzyma niewielką wagę. Umieszczona na awersie postać obdarza królestwo pomyślnością i bogactwem. Przy jej lewym boku stoi nagi chłopiec w uskrzydłonej czapce na głowie. Za pośrednictwem tego atrybutu można go identyfikować z greckim bogiem handlu Hermesem (rzymski Merkury). Do jego atrybutów należą: chlamida¹⁸, petasos¹⁹, kaduceusz²⁰ oraz uskrzydłone sandały²¹. W prawej uniesionej do góry ręce dziecko trzyma końcówkę kotwicy, która leży za jego nogami. Natomiast w drugiej, zgiętej w łokciu, trzyma trzonek młotka. Za lewą nogą chłopca znajdują się symbole przemysłu. Na pieńku stoi kowadło, o które oparte zostało koło zębate. Dziecko ma głowę przechyloną delikatnie w prawo – w kierunku siedzącej kobiety.

Z prawej strony awersu umieszczona została druga para postaci, której układ jest niemal lustrzanym odbiciem grupy osób z lewej (il. 1 b). Ubrana w ponadczasowe szaty kobieta siedzi na nieokreślonym elemencie architektonicznym, którego fragmenty wyłaniają się spod jej stóp i przy lewym biodrze. Kobieta ma włosy upięte z tyłu głowy. Na jej ramiona spływają loki, a na skroniach znajduje się wieniec. Suknia jest przewiązana pod biustem, a na piersiach znajduje się owalna zapinka. Lewą ręką obejmuje stojący snopek zboża przewiązany chustą. Natomiast drugą rękę trzyma na ramieniu stojącego przy jej boku chłopca, w którego kierunku ma skierowany wzrok. U stóp kobiety leży sierp. Zespół atrybutów, z jakimi została przedstawiona postać, pozwala utożsamiać ją z grecką boginią urodzaju Demeter (rzymska Ceres). Przez sta-

¹⁷ A. Nikliborc, *Fortuna*, w: P. Grimal, *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, wyd. 2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 106; B. Górską, *Tyche*, w: ibidem, s. 354; *Fortuna*, w: *Encyklopedia sztuki starożytnej. Europa, Azja, Afryka, Ameryka*, (red. A. Drewnojadowa, A. Dulewicz, B. Grochala), Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998, s. 242.

¹⁸ Noszona w starożytnej Grecji przez jeźdźców i podróżnych krótka, wierzchnia szata męska. Był to prostokątny pas materiału o trzech rogach prostych i czwartym zaokrąglonym. Najczęściej był spinany fibułą na prawym ramieniu lub pod brodą. (*Chlamida*, w: *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, (red. K. Kubalska–Sulkiewicz, M. Bielska–Łach, A. Manteuffel–Szarota), wyd. 4, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003, s. 69).

¹⁹ W starożytnej Grecji wykonany z filcu kapelusz z szerokim rondem pochodzenia trackiego. Petasos był wiązany pod brodą lub z tyłu głowy. Nosili go podróżni oraz jazda ateńska. Z dodanymi skrzydłami stał się atrybutem Hermesa. (*Petasos*, w: *Słownik terminologiczny...*, s. 310).

²⁰ Pierwotnie była to gałązka dębu lub oliwki ozdobiona dwoma splecionymi węzami oraz skrzydłami. W starożytności była oznaką godności herolda i posła. Kaduceusz stał się jednym z atrybutów boga handlu Hermesa. Według mitu o Hermesie była to magiczna złota laska, która uśmierzała spory. Antyczny bóg handlu miał ją dostać od swego brata Apolla w zamian za wynaleziony przez siebie flet. (*Kaduceusz*, w: *Słownik terminologiczny...*, s. 169; K. Marciniak, *Mitologia grecka i rzymska, bohaterowie ponad czasem, Opowieść o bogach i herosach, konteksty kulturowe, historia i współczesność*, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa – Bielsko-Biała 2010, s. 271).

²¹ *Hermes*, w: *Encyklopedia sztuki starożytnej...*, s. 280; K. Marciniak, *Mitologia grecka...*, s. 269; M. Markowski, *Typy przedstawień Hermesa w szacie graficznej banknotów świata w latach 1901–1939*, „Biuletyn Numizmatyczny” 2015, nr 3, 216–217.

Ilustracja 1 b

Bawaria, 100 marek, 1 stycznia 1900 (detal awersu)

rożytnych Greków uważana była za boginię zbóż oraz patronkę urodzaju. Demeter była bóstwem ziemi uprawnej, a przede wszystkim była boginią zbóż. Jej atrybutami były: kłos, narcyz i mak. W sztukach plastycznych zwykle przedstawiano ją w pozycji siedzącej z trzymaną w ręce pochodnią lub węzem²². Stojący przy niej nagi chłopiec ma przepasaną przez biodra tkaninę. Lewą rękę opiera o jej kolano. W prawej ręce trzyma wiklinowy kosz z owocami. Za nim leżą narzędzia rolnicze – pług, kosa i grabie. W przeciwieństwie do pozostałych postaci nie można go utożsamić z żadnym grecko-rzymskim bóstwem. Stanowi on element dopełniający kompozycję przedniej strony nominału.

²² M. Bronarska, *Demeter*, w: P. Grimal, *Słownik mitologii greckiej...*, s. 71; M. Bronarska, *Ceres*, w: *ibidem*, s. 60.

Ilustracja 2

Saksonia, 100 marek, 2 stycznia 1911 (awers)

Bank Królestwa Saksonii powstał w lipcu 1865 roku na mocy królewskiego dekretu²³. W latach 1874–1918 emitował dwa rodzaje banknotów o nominałach 100 i 500 marek. Szata graficzna ich awersów jest zbliżona. Został zachowany schemat kompozycyjny wraz z elementami dekoracyjnymi. Ikonografia saskich pieniędzy papierowych emitowanych po zjednoczeniu Niemiec była modyfikacją banknotów Sächsische Bank zu Dresden emisji 1 stycznia 1874 roku. W obydwu przypadkach po obu stronach awersu znalazły się owalne pola z popiersiami – kobiecym z lewej i męskim z prawej. Poniżej ramy wkomponowane zostały różne przedmioty stanowiące odwołania do gospodarki. W przypadku pieniędzy papierowych emitowanych po powstaniu Banku Rzeszy awers jest flankowany przez dwa owalne pola ozdobione stylizowanym ornamentem manierystycznym (il. 2). Ponad każdym z pól umieszczony został finezyjny kartusz z wyrażoną słownie wartością nominału. Natomiast poniżej ramy wkomponowane zostały różne przedmioty.

²³ H. L. Grabowski, *Deutsches notgelds...*, s. 524.

Ilustracja 2 a

Saksonia, 100 marek, 2 stycznia 1911 (detal awersu)

W polu z lewej znajduje się ukazane z prawego profilu popiersie kobiety ubranej w ponadczasowe szaty i wieniec z liści dębu na głowie (il. 2 a). Ma ona włosy upięte z tyłu głowy. Na banknotach z 1874 roku na piersiach kobiety znajduje się medalion z literami „SB”, które są skrótem od nazwy banku – Sächsische Bank²⁴. W związku z tym może być ona interpretowana jako personifikacja Saksonii. Poniżej portretu znajdują się przedmioty będące odwołaniami do gospodarki królestwa: pług, koło parowozu, koło zębate, kowadło, młot oraz obcęgi.

Ilustracja 2 b

Saksonia, 100 marek, 2 stycznia 1911 (detal awersu)

Natomiast w polu z prawej ukazane zostało w pozycji 3/4 popiersie młodzieńca w uskrzydłonej czapce na głowie i szacie okrywającej lewe ramię (il. 2 b). Obecność

²⁴ Ibidem, s. 525.

skrzydeł pozwala identyfikować go z greckim bogiem handlu – Hermesem. Poniżej medalionu umieszczone zostały przedmioty związane z handlem: kotwica (handel morski), paczka, uskrzydłone koło od parowozu (transport kolejowy) oraz kaduceusz (atrybut greckiego boga handlu). Twarz personifikacji Saksonii jest realistyczna w przeciwieństwie do twarzy Hermesa. Mężczyzna nie ma wyrazistych rysów twarzy. Brak zaznaczonych kości policzkowych sprawia wrażenie, że artysta nie posiłkował się modelem, tworząc wizerunek bóstwa. Na pierwszych banknotach emitowanych przez ten bank twarz Hermesa była bardziej realistyczna. Dodatkowo została przedstawiona jego prawa dłoń z plikiem banknotów o nominale 100 (na 100 markach) i 500 (na 500 markach)²⁵.

Ilustracja 3

Wirtembergia, 100 marek, 1 stycznia 1911 (awers)

W Królestwie Wirtembergii przed zjednoczeniem państw niemieckich posługiwano się guldenem. Bank królestwa powstał w lipcu 1871 roku²⁶. Po wprowadzeniu w 1873 roku marki Württembergische Notenbank zaczął wprowadzać do obiegu pieniądze papierowe opiewające na nową walutę. Pozostawiono ogólny schemat kompozycyjny banknotów guldenowych – układ postaci oraz herbu królestwa. Na pieniądzach papierowych emitowanych do końca XIX stulecia tło awersu było pastelowe. Przednia strona flankowana jest przez dwie grupy postaci zakomponowanych w trójkąt każda (il. 3). U góry, w centrum, został umieszczony Herb Wielki Królestwa Wirtembergii. Jest to owalna, dzielona w słup tarcza herbowa z osadzonym na niej hełmem prętowym ukazany *en face* z zamkniętą

²⁵ Ibidem, s. 525.

²⁶ Ibidem, s. 613.

koroną królewską na nim. Tarcza herbowa trzymana jest przez dwa wspięte na tylnych łapach zwierzęta. Z lewej strony znajduje się lew w zamkniętej koronie królewskiej na łbie, a z prawej jelen. Poniżej znajduje się winieta z dewizą – „furchtlos und trew.” [niem. nieustraszony i wierny].

Ilustracja 3 a

Württembergia, 100 marek, 1 stycznia 1911 (detal awersu)

Z lewej strony wkomponowana została grupa trzech chłopców „zawieszonych” w nieokreślonej przestrzeni (il. 3 a). W katalogu określono ją jako putta z symbolami handlu, rzemiosła i nauki²⁷. Skrajnie z lewej znajduje się chłopiec odziany w ponadczasowe, zwiewne, szaty. Na głowie ma uskrzydloną czapkę, a na plecach skrzydła. W lewej uniesionej do góry ręce trzyma kaduceusz. Zespół atrybutów, z jakimi zostało przedstawione putto, pozwala na interpretację go jako Hermesa. Chociaż w tradycyjnej ikonografii tego bóstwa nie występują wyrastające z pleców skrzydła. Umieszczenie ich przy postaci Hermesa nie jest ewenementem w przypadku przedstawień umieszczonych w szacie graficznej pieniędzy papierowych. Na awersie hiszpańskiego banknotu o nominale 1000 peset emisji 10 maja 1907 roku znajduje się wizerunek mężczyzny w pozycji kroczącej. Nagi młodzieniec, z wyrastającymi z pleców skrzydłami, przemierza świat, niosąc na barkach glob. Na identyfikację postaci jako Hermesa pozwala obecność uskrzydlonych sandałów²⁸. Podobnie zostało przedstawione to antyczne bóstwo na awersie polskiego banknotu o nominale 100 złotych emisji 2 czerwca 1932 i jego powtórnej emisji z datą 9 listopada 1934 roku. Projektujący nominał artysta – Józef Mehoffer – umieścił u góry przedniej strony nominału lecącą postać nagiego młodzieńca. Znajdujące się na jego plecach skrzydła wskazywałyby na anioła, jednak trzymany przez niego kaduceusz pozwala identyfikować tę postać z Hermesem²⁹. Postać ta symbolizuje handel. Poniżej wkomponowany został chłopiec odziany w długie płótno, które spływa swobodnie aż pod nogi trzeciej postaci.

²⁷ Ibidem, s. 524.

²⁸ M. Markowski, *Typy przedstawień Hermesa...*, s. 224.

²⁹ M. Markowski, *Treści ideowe zawarte w banknocie stułotowym autorstwa Józefa Mehoffera*, „Biuletyn Numizmatyczny” 2011, nr 2, s. 224–225; M. Markowski, *Typy przedstawień Hermesa...*, s. 226–227.

W rękach trzyma kołowrotek do przędzenia nici. Postać ta jest interpretowana jako personifikacja rzemiosła. Trzecią postacią z tej grupy jest ukazane od tyłu putto, które ma na plecach parę skrzydeł. W rękach chłopiec trzyma książki i zwoje. Z jednego z nich zwisa przywieszona do dokumentu pieczęć. Postać ta jest interpretowana jako personifikacja nauki. Pomiędzy dwiema ostatnimi postaciami nawiązana została relacja wzrokowa.

Ilustracja 3 b

Wirtembergia, 100 marek, 1 stycznia 1911 (detal awersu)

Po przeciwnej stronie, symetrycznie, została wkomponowana grupa trzech postaci (il. 3 b). W katalogu określono ją jako putta z symbolami: uprawy winorośli, rolnictwa i przemysłu³⁰. Każdy z uskrzydłych chłopców trzyma w rękach atrybuty związane z inną dziedziną gospodarki. Skrajnie z prawej strony znajduje się putto, które w lewej uniesionej ponad głowę ręce trzyma gałązkę winogrona. Natomiast w drugiej trzyma puchar. Postać tę można identyfikować z greckim bogiem winnej latorośli, wina i życiowej witalności Dionizosem, który zwany był również Bachusem (w Rzymie identyfikowano go ze starym italskim bogiem Liber Pater)³¹. Poniżej znajduje się zwrócone w kierunku małego Bachusa putto, które oburącz trzyma snop zboża. Postać ta jest interpretowana jako personifikacja rolnictwa. Pomiędzy nimi nawiązana jest relacja wzrokowa. Natomiast najniżej, jakby oderwany od grupy, znajduje się chłopiec, który trzyma w rękach wsparte na lewym ramieniu narzędzia – młot, obcęgi i oskard, które wyraźnie mu ciążyą. Postać ta jest interpretowana jako personifikacja przemysłu.

³⁰ H. L. Grabowski, *Deutsches notgeld...*, s. 524.

³¹ A. Nikliborc, *Dionizos*, w: P. Grimal, *Słownik mitologii greckiej...*, s. 74; *Dionizos*, w: *Encyklopedia sztuki starożytnej...*, s. 181–182.

Ilustracja 4

Wirtembergia, 100 marek, 1 stycznia 1890 (rewers)

repr. z: <http://www.papermoney.gallery/index.php?category/42>.

Wygląd rewersu banknotów stumarkowych w XIX wieku został zachowany w takim samym układzie jak na banknocie o nominale 35 guldenów emisji 15 listopada 1871 roku, który był dla nich pierwowzorem³². W centrum rewersu banknotów stumarkowych emitowanych przez Bank Wirtembergii w XIX wieku znajduje się owalne pole z zachodzącą na siebie dekoracją tworzącą wieloramienną gwiazdę (il. 4). Wewnątrz niej znajduje się monogram emitenta – litery WNB. Pole to flankowane jest przez dwa większe owale z umieszczonymi wewnątrz głowami kobiet. Ukazane z profilu postacie mają włosy splecione w opadające na ramiona warkocz oraz wieńce z liści dębu na skroniach. W polu z lewej postać została ukazana z prawego profilu, a w drugim z lewego. Obecność wieńców pozwala identyfikować je jako personifikacje Królestwa Wirtembergii. U góry i dołu pola z monogramem znajdują się dwa mniejsze. U góry wkomponowana została personifikacja królestwa. Natomiast u dołu znajduje się herb stolicy Wirtembergii – Stuttgartu – przedstawiony z lewego profilu czarny koń wspięty na tylnych nogach. Zwierzę ma rozwianą grzywę i uniesiony do góry ogon. Ponad nim znajduje się zaznaczone konturowo słońce.

³² H. L. Grabowski, *Deutsches notgeld...*, s. 614.

Wraz z nastaniem XX wieku zmianie uległa szata graficzna wirttembergskich banknotów. Począwszy od pierwszej emisji stumarkówek 1 stycznia 1902 roku pastelowe tło awersu zastąpiono graficzną dekoracją z powtarzających się ornamentów oraz liczby 100. Całowitemu przeobrażeniu uległ rewers banknotu. Zniknęły owalne pola z kobiecymi głowami oraz herbem Stuttgartu. W ich miejsce pojawiła się giloszowa dekoracja, a w owalu w centrum tylnej strony nominału umieszczony został Wielki Herb Królestwa Wirtembergii (il. 5).

Ilustracja 5

Wirtembergia, 100 marek, 1 stycznia 1911 (rewers)

W Wielkim Księstwie Badenii przed zjednoczeniem państw niemieckich, podobnie jak w Wirtembergii, posługiwano się guldenem. Bank księstwa powstał w maju 1870 roku³³. Po wprowadzeniu marki banknoty zachowały ogólną szatę graficzną. Centralnie u góry, podobnie jak w przypadku banknotów wirtemberskich, znajduje się Wielki Herb Księstwa. Jest to hiszpańska tarcza herbowa zwieńczona zamkniętą koroną królewską, którą trzymają dwa wspięte na tylnych łapach gryfy. Zwierzęta mają zwrócone antytetycznie łby, a na nich znajdują się zamknięte korony. Gryfy stoją na zakomponowanej półkolem winiecie z nazwą emitenta: „Die Badische Bank”. Awers 100 marek jest flankowany przez dwie grupy osób (il. 6). W katalogu zostały one określone jako postacie z symbolami rolnictwa, rzemiosła i przemysłu³⁴.

Ilustracja 6

Badenia, 100 marek, 1 stycznia 1907 (awers)

³³ H. L. Grabowski, *Deutsches notgeld...*, s. 50.

³⁴ *Ibidem*, s. 50.

Ilustracja 6 a

Badenia, 100 marek, 1 stycznia 1907 (detal awersu)

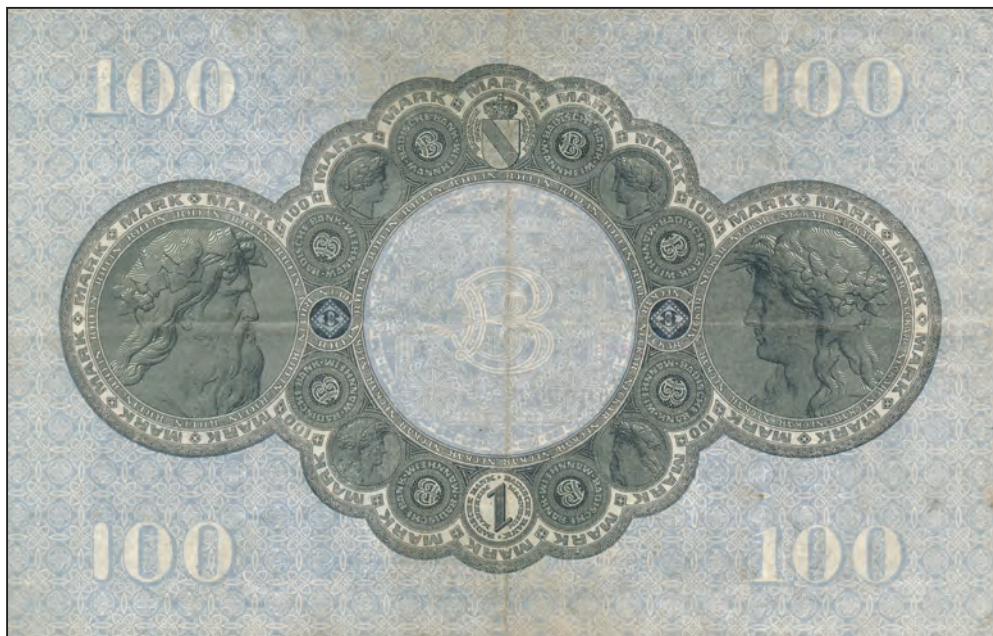
Z lewej strony wkomponowana została ubrana w ponadczasowe szaty kobieta, która została ukazana w pozycji siedzącej (il. 6 a). Na jej głowie znajduje się wieniec z liści dębu. W rękach trzyma, skierowany wylotem do dołu, róg obfitości, z którego wysypują się płody rolne. Przy jej prawym boku siedzi chłopiec, który trzyma sznur od kartusza z wyrażoną za pomocą cyfr wartością nominału. Przy drugim boku kobiety został umieszczony stojący chłopiec, który w uniesionej do góry prawej ręce trzyma gałązkę palmową, a w drugiej ostrze wspartego na lewym ramieniu bosaka. Lewą stopę dziecko opiera o bal drewna. Za pośrednictwem rogu obfitości kobietę można utożsamiać z grecką boginią Tyche, obdarowującą księstwo pomyślnością. Obaj chłopcy zostali przedstawieni w ponadczasowych szatach ze wzrokiem skierowanym na kobietę.

Ilustracja 6 b

Badenia, 100 marek, 1 stycznia 1907 (detal awersu)

Po przeciwnej stronie ukazana została siedząca frontalnie kobieca postać ubrana w ponadczasowe szaty ze spiętym pod szyją płaszczem, którego prawa poła spoczywa na jej kolanach (il. 6 b). Postać ma uniesioną do góry lewą rękę, a w dłoni trzyma grudkę minerału. Prawa ręka kobiety spoczywa na kolanie. W dłoni ścisną dłoń stojącego przy niej chłopca. W prawej dłoni trzyma trzonek opartego o biodro młotka. Za jego nogami leży koło zębate. Za pośrednictwem tych atrybutów można widzieć w nim personifikację przemysłu. Przy lewym kolanie kobiety klęczy drugi chłopiec, który przez barki ma przewieszony sznur od kartusza z wartością nominału.

Ilustracja 7

Badenia, 100 marek, 1 stycznia 1907 (awers)

Na rewersie badeńskich banknotów znalazły się elementy dekoracyjne zbliżone do tych umieszczonych na banknotach wirtensberskich z końca XIX wieku. W rogach tylnej strony nominału znajduje się wyrażona za pomocą liczby wartość nominalna. W centrum umieszczone zostały trzy okręgi – dwa mniejsze flankują jeden większy (il. 7). Wewnątrz umieszczonego w centrum pola znajduje się monogram badeńskiego banku. Pole to jest otoczone przez szesnaście mniejszych okręgów. We wkomponowanym u góry polu znajduje się zwieńczona zamkniętą koroną królewską tarcza herbowa Wielkiego Księstwa Badenii. U dołu, bezpośrednio pod polem z herbem, znajduje się pole z dwukrotnie powtórzonym napisem „Badische Bank/Mannheim” i herbem stolicy księstwa w centrum. Wśród okalających największe pole szesnastu mniejszych znajduje się osiem z monogramem banku i napisem „Badische Bank” w otoku oraz dwa z samym monogramem. Natomiast w czterech polach zostały umieszczone profile głów. U góry znajdują się pola z ukazanymi profilowo kobiecymi głowami. Obie postaci mają włosy spięte w kok. Na

ich głowach umieszczone zostały wieńce. Natomiast u dołu z lewej strony znalazła się kobieca głowa ukazana z prawego profilu w wieńcu z płodów rolnych na głowie. Ta sama głowa, lecz z lewego profilu, została umieszczona w większym polu flankującym z prawej strony owal z monogramem banku. Natomiast u dołu z prawej znajduje się ukazane z lewego profilu oblicze brodatego mężczyzny z długimi włosami i wieńcem z liści winogron na głowie. Ta sama twarz, lecz ukazana z prawego profilu, została umieszczona w dużym owalnym polu w centrum tylnej strony nominału. Głowy z większych pól zostały określone w katalogu niemieckich banknotów regionalnych jako personifikacje rzek: Ren (męska głowa z lewej) i Neckar (kobieca głowa z prawej)³⁵.

Po zjednoczeniu Niemiec w 1871 roku jednym z czynników jednoczących było wprowadzenie jednolitej waluty. Bankiem emisyjnym został Reichsbank, który powstał na bazie banku pruskiego. Od 1875 roku emitował on monety i banknoty. Jednak poza bankiem centralnym ograniczone prawo do wprowadzania do obiegu własnych pieniędzy pozostawiono kilku bankom prowincjonalnym, których liczba stale malała. Na początku XX wieku zostały jedynie cztery banki centralne państw związkowych. Banki Badenii, Bawarii, Saksonii i Wirtembergii emitowały własne pieniądze papierowe do 1935 roku, gdy pozbawiono je praw emisyjnych. Każda z tych instytucji wprowadzała do obiegu banknoty o nominałach 100 marek, których szata graficzna różniła się od wyglądu pieniędzy papierowych Reichsbanku. Banknoty drukowane dla tych banków mają bogatą szatę graficzną. Nie została ona ograniczona do prostej ornamentyki oraz symboli, lecz zawiera bogatą dekorację w postaci figur alegorycznych „uzbrojonych” w symbole handlu, rzemiosła, rolnictwa i przemysłu. Niektóre z tych postaci poprzez zespół atrybutów mogą być identyfikowane z konkretnymi grecko-rzymskimi bogami, takimi jak Hermes czy Tyche. Wśród postaci pojawiających się w szacie graficznej omawianych banknotów znajdziemy przedstawienia kobiet z wieńcami z liści dębu na głowach, które mogą być interpretowane jako personifikacje państw związkowych. Dwa popiersia zostały zidentyfikowane jako symboliczne rzeki Ren i Neckar. Obecność alegorycznych postaci wpisuje się w ogólnoswiatową tendencję przełomu XIX i XX wieku. Wówczas w krajach europejskich oraz ich zamorskich koloniach powszechnie umieszczano wizerunki bóstw lub postaci symbolicznych odnoszących się do gospodarki.

Abstract

Allegorical Figures in the Graphic Design of Banknotes Issued by the Banks of Baden, Bavaria, Saxony and Württemberg Prior to World War I

After the unification of Germany in 1871, one of the unifying factors was the introduction of the single currency. The issuing bank was Reichsbank, which was based on a Prussian bank. From 1875, it issued coins and banknotes. Except for the central bank, however, the limited right to issue their own money was left to several provincial banks whose numbers were constantly decreasing. In the early twentieth century there were only four central banks of federal states. The banks of Baden, Bavaria, Saxony and Württemberg issued their own paper money until 1935 when they were deprived

³⁵ Ibidem, s. 50.

of their right to do so. Each of these institutions issued 100 Deutsche Mark banknotes whose graphic design differed from the appearance of Reichsbank's paper money. Banknotes printed for these banks had a rich graphic design. It was not limited to simple ornamentation and symbols, but contained rich decoration in the form of allegorical figures 'armed' with the symbols of trade, crafts, agriculture and industry. Some of these characters and their attributes can be identified with specific Greek and Roman gods such as Hermes or Tyche. Among the figures appearing in the graphic design of the banknotes were women with wreaths of oak leaves on their heads, which may be interpreted as personifications of the states. Two busts have been identified as the symbolic rivers of Rhine and Neckar. The presence of allegorical characters is part of the global tendency during the nineteenth and twentieth centuries. At that time, images of deities and symbolic figures referring to the economy were commonly placed on banknotes in European countries and their overseas colonies.

Keywords: paper money, banknote, German local money, iconography.